

Klara förändras fortfarande

Det var inte bara under 1950- och 60-talen som det pågick omvandlingar i Klarakvarteren då gamla hus försvann och gårdsmiljöer förändrades. På flera håll i Klara har det också under de senaste åren rivits hus och schaktats för nybyggnader. Arkeologerna på Stadsmuseet har bland annat hittat lämningar från tiden både före och efter den stora gatuförändringen i Stockholm vid mitten av 1600-talet och berättar här i tre artiklar om detta.

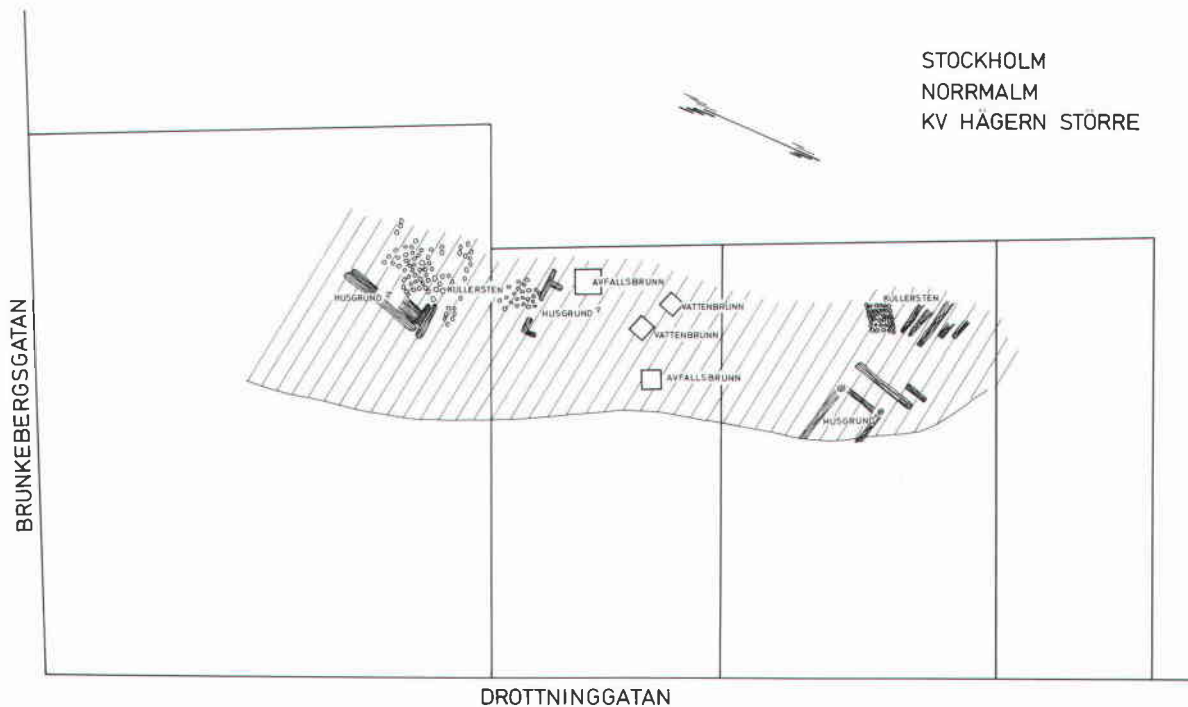
Kvarteret Hägern Större

Barbro Århem

I kvarteret Hägern Större revs fyra hus längs Drottninggatan under våren 1987 och därefter följde schaktningar för grundläggning av de nya hus som står nästan färdiga. Stadsmuseets arkeologer följde schaktningsarbetena. Det visade sig att i den inre delen av kvarteret fanns det lämningar kvar efter den bebyggelse som legat på platsen innan Drottninggatan på 1630–40-talen drogs fram och stenhusbebyggelsen växte upp.

Anledningen till att så pass mycket äldre lämningar fanns under husen trots att de hade källare berodde på att Brunkebergsåsen sluttat brant i området. När Drottninggatan drogs fram på åsslutningen, kom kvarteren längs gatans västra sida att ligga i stark lutning. För att jämna ut nivåkillnaden skar husen längs gatan ned i åsen med påföljd att äldre bebyggelselämningar där försvann. I de inre,

Plan över det undersökta området (snedstreckat) i kvarteret Hägern Större. De fyra stora rutorna markerar de hus som rivits. Alla anläggningar, förutom två avfallsbrunnar, är orienterade efter det gamla gatunätet, dvs snett i förhållande till Drottninggatan. Avfallsbrunnarna har tillkommit efter att stenhusbyggelsen längs Drottninggatan vuxit upp. Renritning Maria Lipasti 1988. SSM.

Vänster sida: De tre omnämnda kvarteren Boken (1), Hägern Större (2) samt Johannes Större (3) är markerade på denna detalj av en karta, troligen tillkommen år 1642. Originalen som finns i Kungliga biblioteket visar hela staden.

lägre delarna av kvarteret byggde man ovanpå de gamla lämningarna, som alltså blev kvar under husen. Det som kom fram vid schaktningsarbetena var ett 1–1,5 meter tjockt kulturlager längs med nästan hela den inre delen av kvarteret. Av fynden att döma var detta lager från tiden före gaturegleringen på Norrmalm; alltså före 1630-talet.

De anläggningar som fanns i kulturlagret var rester efter trähus, kullerstenslagda partier, kanske gatu- eller gårdsbeläggningar, hårt packade områden (gränder?) samt brunnar.

I områdets nordöstra del låg rester av ett relativt välbevarat trähus. Huset var kapat på längden, men ena kortsidans två hörnstolpar fanns kvar. Avståndet mellan dem var drygt 2,5 meter. Husets botten

Några av de fat och krukor som hittades i avfallsbrunnarna. Foto Henrik Hultgren 1988. SSM.

bestod av två lager stockar, det understa låg direkt i leran som kom under kulturlagret. Över dessa låg två lager plankor, det översta tätt lagt som golv. Inga direkt daterande fynd gjordes i anslutning till huset, utan fynden bestod här, liksom i resten av området framför allt av skärvor från brukskeramik, främst trebensgrytor och -pannor och stora dekorerade fat, måltidsrester i form av olika djurben samt diverse läderrester, mest utslitna skosulor. Strax väster om detta hus kom ytterligare trärester och ett parti väl-

lagd kullersten på ungefär samma nivå som huset.

I det undersökta områdets mittparti låg fyra brunnar relativt nära varandra. Två brunnar var orienterade efter det äldre gatunätet. De var vattenbrunnar, ca 1 × 1 meter stora och knuttimrade, den vanligaste formen av vattenbrunnar i Stockholm. De andra två låg i samma riktning som Drottninggatan och innehöll hushållsavfall. De hade olika konstruktioner. Den ena hade hörnstolpar med däremellan liggande plankor. Den andra var kantad med stå-

ende plankor. De innehöll som sagt hushållsavfall och måste ha fungerat ungefär som vår tids soptunor. Mest fanns där matrester som äggskal, fisk-, fågel- och däggdjursben och trasigt husgeråd, tex krukor och fat av keramik och glasföremål. Däremellan låg askan från den renrakade spisen, en del trasiga kakel samt bitar av fönsterglas och lite blyspröjs. Fynden från avfallsbrunnarna är ännu ej helt genomgångna men verkar i stort sett härröra från slutet av 1600-talet och första hälften av 1700-talet. Den ena brunnen innehöll ett för en arkeolog särskilt tacksamt fynd. Nära botten låg nämligen en snidad

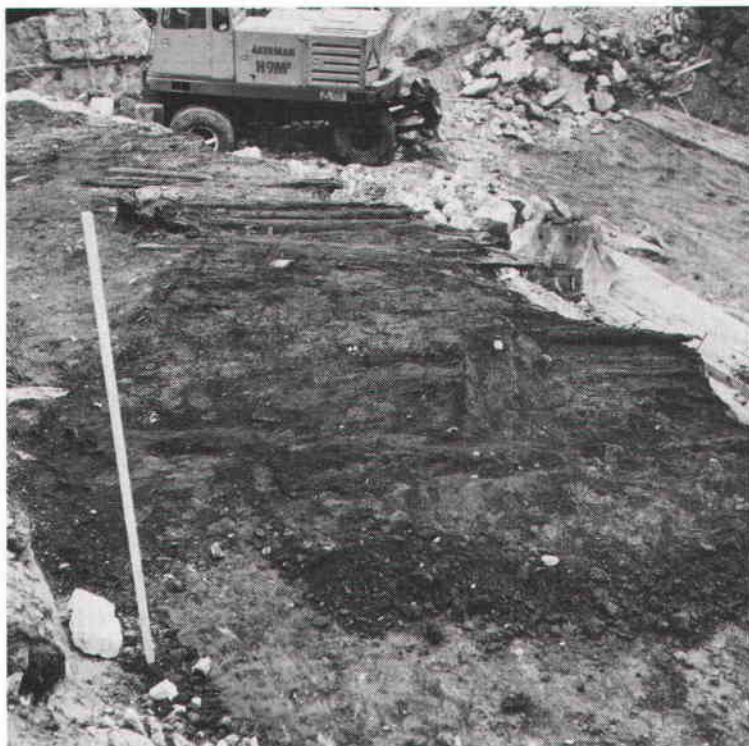
bensked med årtalet 1677 ristat på skedbladet. Strax söder om brunnarna fanns rester av ytterligare ett trähus.

Den sydligaste delen av utgrävningsområdet var ganska förstörd av senare tiders byggnation och de trärester och kullerstensläggningar som återfanns var svåra att få något riktigt sammanhang i. Kanske var de lämningar efter ännu ett hus och vägbeläggning. Direkt under hela detta kulturlager låg ett ca 0,5 meter tjockt lerskikt som mot botten var mer och mer sandblandat för att sedan övergå i Brunkebergsåsens rena sand.

*De understa resterna av ett hus i områdets nordöstra hörn.
Foto Barbro Århem 1987. SSM.*

*Snidad sked av ben
med årtalet 1677 ristat
på skedbladet.
Foto Henrik Hultgren
1988. SSM.*

Kvarteret Boken – brunnar och brunnsliv

Ingrid Dyhlén-Täckman

När jag en vårdag 1986 klev in i det hus som då hyste biografen Hollywood anade jag inte vilka fynd sommarens utgrävning skulle ge. Stämningen slog mig genast. Huset hade inte varit bebott på tio år, men överallt fanns spår av decenniernas slitage och kvarglömda ting i hastigt lämnade rum. Uteliggare som sökt natthärbärge hade satt sin prägel på fastigheten under denna tid.

Det var tre fastigheter i kvarteret Boken som skulle förvandlas till kontor med grävskopans hjälp; Klara Norra Kyrkogata 23 (Boken 7) och Gamla Brogatan 36 och 38 (Boken 9 och 4). Under 1600-talet låg nuvarande kvarteret Boken i sydöstra delen av en mycket stor trädgård som sträckte sig ända ner till Klara sjö. Den tillhörde rikskanslern Axel Oxenstierna. Med tiden fick den här delen av Norrmalm en småborgerlig karaktär. Hantverkare och mindre verkstäder har funnits i fastigheterna genom åren. Under en kort period kring 1850-talet var Klara-kvarteren ett eftersökt bostadsområde för välsituerat folk.

I juni 1751 härjade en stor eldsvåda denna del av Norrmalm. Branden började i ett färgeri vid Klara sjö. I arkivalierna kan man läsa att slottsvaktaren Nils Molin i april 1753 låter brandförsäkra sin fastighet vid Klara Norra Kyrkogata 23 (fd kvarteret Lagerbärsträdet 9): ”hela det nybyggda huset efter den i 1751 d. 8 Junii olykl. timade eldsvådan”. På 1920-talet byggdes fastigheten till. Det var under denna tid en biosalong fick sin plats här. Vasa Bio hette den från början och från 1933 Hollywood. Den minsta bion med de största filmerna var dess slogan på den tiden. Sedan vet vi hur Hollywood ändrades skepnad under 1960-talets frigörelseväg.

Om fastigheten Gamla Brogatan 36 vet vi att den byggdes av murargesällen Stefan Svan 1751. Huset genomgick en stor ombyggnad under 1850-talet. I en av byggnaderna låg AB Palms industrisågar.

Fastigheten Gamla Brogatan 38 hyste två byggnader, dels Linkoln Bloms tryckeri som uppfördes på 1860-talet och dels tryckeribostaden som kom till stånd 1885. Det var Axel och Hjalmar Kumlien som var arkitekter. Bröderna Kumlien hörde till tidens mest uppskattade och anlitade arkitekter i Stockholm.

Utgrävningen och fynden

Vad skulle den arkeologiska utgrävningen kunna berätta? Grävskopan tog oss allt djupare ner. Inga källare hade funnits som förstört kulturlagren. Fragmentariska rester av bodar och broläggningar framkom. Spår av den stora klarabranden 1751 fanns på flera ställen. Ett intressant fynd utgjordes av en bardisanklinga, 41 cm lång. Bardisanen var ett 2–3 meter långt stångvapen, i ena änden försedd med en lång tveggad klinga. Den infördes som beväpning vid infanteriet i slutet av 1400-talet. Gustav II Adolf använde detta vapen i en del av det svenska infanteriet. Bardisanen kom ur bruk efter bajonettens intåg på 1600-talet.

Till de mest spännande fynden hörde en brunn som kom i dagen en av de sista grävningsdagarna. Den hittades under biografen Hollywoods golv och var mycket väl bibehållen. Brunnen är troligen från slutet av 1600-talet eller början av 1700-talet. Den hade ett yttre hölje av liggande plank och innanför detta ett lager med stående plank. I själva brunnen fanns ett laggat träkärl, 60 cm i diameter. Mellan kärlet och ytterhöljet hade troligen funnits ett sandlager genom vilket vattnet renats. Brunnen konserveras nu av Sjöhistoriska museet och förhoppningen är att den åter skall placeras i närheten av sin ursprungliga plats.

Ytterligare två brunnar påträffades. Den ena upptäcktes mot kanten av Klara Norra Kyrkogata och var i mycket dåligt skick. Den andra brunnen hittades i en av fastigheterna mot Gamla Brokatan. Den var knuttimrad, ca 80 × 80 cm och två meter djup. Dendrokronologiska analyser som gjorts på träet visar att virket fälldes vinterhalvåret 1703–1704. På ett lock i denna brunn påträffades två mynt från tiden 1809–1818.

Brunnsliv

Brunnen vid Klara Norra Kyrkogata 23 skulle ge upphov till mer spännande kunskap om kvarteret. I H G Söderbaums bok om Jöns Jacob Berzelius (Uppsala 1929) finns en beskrivning av en brunnsinrättning med trädgård och brunnsalong som låg just här. Innehavare var Jens Gabriel Werner. Han hade också en vattenfabrik med tillverkning av artificiellt mineralvatten (1799–1806). Berzelius dök upp när Werner behövde ekonomiskt stöd och åtog sig också att vara brunnsläkare. Vid fabriken tillverkades nio vattensorter, bl a kolsyrat spa och selters. Berzelius rekommenderade det kolsyrade vattnet även som läskedryck och beklagade att det inte var allmänt känt, "är både hälsosamt och delicieust".

Under brunnsdrickningen, som om sommaren länge hörde till de välbeställda stockholmarnas vanor, hade gästerna möjlighet att promenera i trädgården eller, vid regnig väderlek, i en lång och rymlig sal där vattnet hämtades "dels ur döljde större, dels ur mindre in i rummet stående tillverkningskärl".

Klara Norra Kyrkogata 23. Foto Stefan Hasselberg 1975. SSM.

Den knuttimrade brunnen från Gamla Brogatan, daterad till 1700-talets början. Foto Ingrid Dyhlén-Täckman 1986. SSM.

Brunn från Klara Norra Kyrkogata 23. I brunnen påträffades ett laggat träkärl ca 60 cm i diameter. Foto Ingrid Wilken 1986. SSM.

Bardisan funnen vid Gamla Brogatan. Fotograferad efter konservering. Foto Henrik Hultgren 1988. SSM.

Gjuteriverksamhet från vasatiden

Monica Fredriksson

Under de senaste åren har det pågått omfattande schaktningsarbeten i kvarteren i södra Klara för ett nät av kulvertar under de kommande regeringsbyggnaderna, i bland annat kvarteret Johannes Större 6, i hörnet av Drottninggatan och Jakobsgatan.

En snöig aprildag 1986 påträffade grävskopan, under källargolven i Brunkebergsåsens jämna rödfärgade sand en kraftig tegelmur. Muren, som inte låg i samma riktning som de nuvarande husen och gatorna, stack ut som en kraftig klump ur grunden till ett hus byggt i början av 1700-talet.

Det visade sig att det inte var vanliga husmurar, utan en tegelkonstruktion med ett stort rektangulärt hål fyllt med egendomliga kantiga stenar och ett tjockt lager med aska och slagg. Hålets väggar var raka och helt täta utan intag eller lufthål. Murarna och hålrummet sträckte sig som en stor tårtbit ut ur grunden från 1700-talshuset, med den avsmalnande delen av hålrummet in under huset. Den del som gick in under huset kunde inte grävas ut på grund av rasrisken. Vi var tvungna att gräva oss ner i en fyrkant, där tre väggar av tegel med ett tunt putslager kunde friläggas. När botten var nådd var hålligheten, som knappt rymde en person, omkring en och en halv meter djup. Tegelkonstruktionen hade en gång grävts ner i åsen och murats direkt mot gruset. Vad var nu detta?

Innehållet analyserades och det kunde konstateras att det troligtvis härrörde från någon form av gjuteriverksamhet där man använt en kopparlegering. Redan på Gustav Vasas tid förekom metallhantering vid Norrström. Han lät bygga ”nya hammarsmedjan” på Norrmalm vid Strömmens strand och där bör

det ha varit omfattande verksamhet för järnframställning. Även kanontillverkning fanns tidigare vid Strömmen. Lämningarna från den gjuteriverksamhet som vi påträffade bör dock vara från en hantering av mindre format.

När tomten bildades i samband med den stora gaturegleringen under 1630–40-talen, då det medeltida gatunätet som följde terrängen ersattes av rätvinkliga tomter, anvisades den till kanngjutaren Göran Jeske. Han fick den i ersättning för en annan tomt som han tvingats lämna när Drottninggatan drogs fram. Göran Jeske lät bygga ett stenhus i hör-

Tegelkonstruktionen syns här från ovan med 1700-talshusets grundmur till vänster. Foto Göran Fredriksson 1986. SSM.

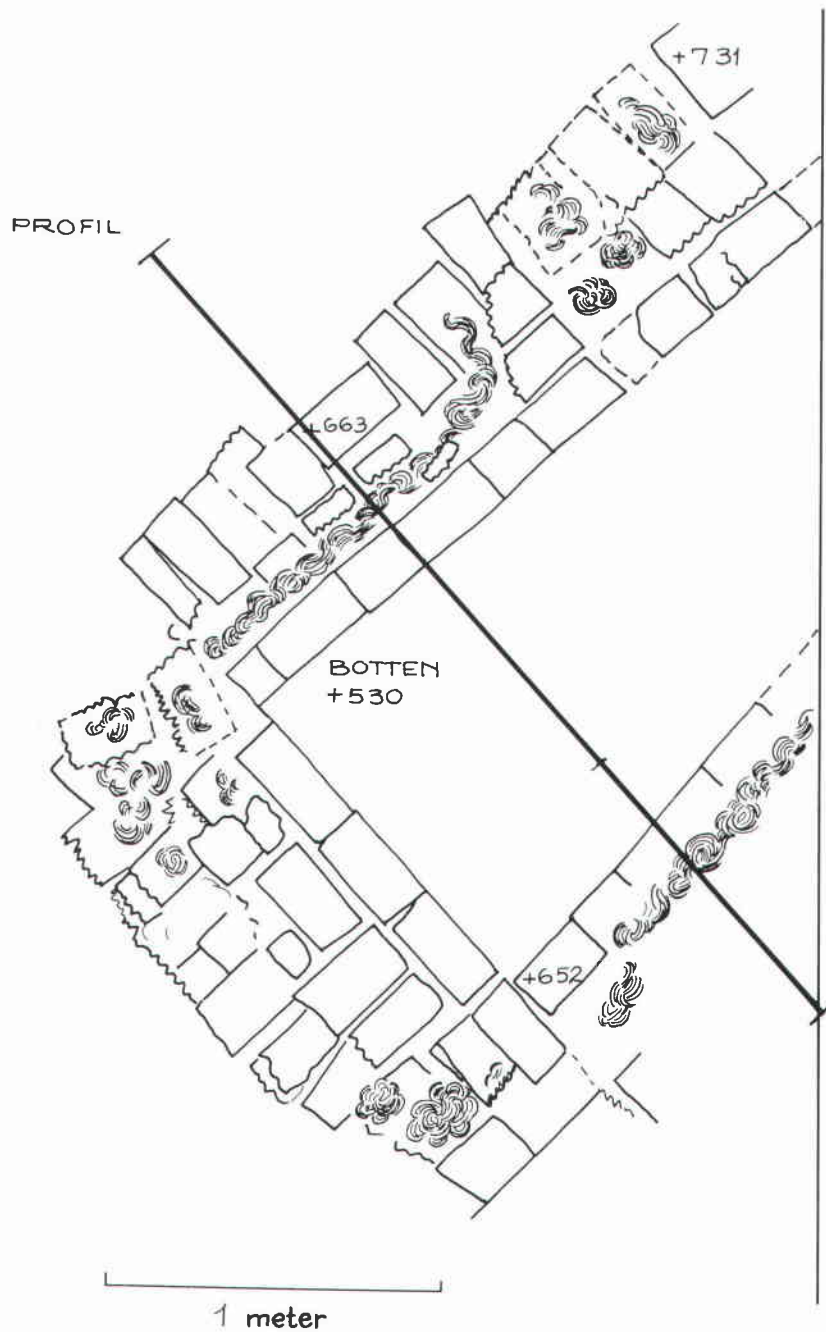

Under 1700-talshusets gråstensgrund skjuter tegelmurarna ut som en oregelbunden tårtbit. Foto Göran Fredriksson 1986. SSM.

net av Drottninggatan och Jakobsgatan. Huset som står kvar än idag har året 1640 markerat i ankarslutarna.

Tegelkonstruktionen måste ha funnits på tomten när Jeske flyttade hit. Han använde den kanske i sin verksamhet, trots att den inte stämde in i det nya

gatusystemet. När stenhuset vid Jakobsgatan sedan byggdes i början av 1700-talet fick konstruktionen ingå och gav kanske extra stadga åt källarmurarna i det nybyggda huset. Alla spår av gjuteriverksamheten försvann då och har sedan dess legat dolda under marken.

Planritning av tegelkonstruktionen som stack ut under 1700-talshusets grund. Uppmätning av Per Nelson. Renritning Maria Lipasti.

Höger sida: Profil genom tegelkonstruktionen. Uppmätning av Monica Fredriksson. Renritning Maria Lipasti.

Källor

T Wadsten: Sammanställning av kemiska analyser. Rapport 1986.

A Svärth, M Törnblom: Analys av ugnskonstruktion. Rapport RAA-T 86-125.

1. Grå fyllning av stor slagg, stora räfflade "stenar" med slagg, grus och sand.
2. Röd fyllning av tegelkross, stor slagg, stora räfflade "stenar" med slagg, sand och grus.
3. Grå, torr aska, sand, mindre slagg än i överliggande lager. Kompakt, delvis hårt lager.
4. Kollager.
5. Brunt lager av fin sand med hårdare bitar packad sand (ca 2 cm tjockt).
6. Hård bottenkaka med tegelkross och enstaka tegelsten.
7. Åsgrus.

